

Grepl, Miroslav

Problematika klasifikace ilokučních aktů (III)

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1999, vol. 48, iss. A47, pp. [95]-100

ISBN 80-210-2098-9

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101540>

Access Date: 02. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

MIROSLAV GREPL

PROBLEMATIKA KLASIFIKACE ILOKUČNÍCH AKTŮ (III)

1. Na pozadí pětičlenné typologie ilokučních aktů (IA), kterou pro nás v těchto úvahách nadále jako výchozí představuje klasifikace Searlova (1976), jeví se problémem zařazení IA typu VAROVÁNÍ (a jeho variant), VÝHRŮŽKY (a jejích variant) a speciálně pak VÝSTRAHY (a jejích variant).

1.1. Mnoho lingvistů chápe VAROVÁNÍ prostě jako jeden z druhů (odstínů) VÝZEV. (O možné vnitřní klasifikaci VÝZEV viz Grepl 1998.) U Searla (1976) však ve výčtu ilokučních sloves **performativně** použitelných pro realizaci a indikaci IA **výzvové** (direktivní) povahy slovesa *warn* a *threaten* nenajdeme: „Verbs denoting members of this class are *ask*², *order*, *command*, *request*, *beg*, *plead*, *pray*, *entreat*, and also *invite*, *permit*, and *advise*.“ V jeho základní práci (1969), ve které zformuloval obecně koncept řečových, speciálně pak ilokučních aktů, se jako jeden z typických příkladů IA VAROVÁNÍ uvádí, avšak **vedle** VÝZVY, OZNÁMENÍ, OTÁZKY, PODĚKOVÁNÍ, RADY, POZDRAVU a BLAHOPŘÁNÍ.

1.2. Pro naše další uvažování je důležité vytknout (v zjednodušené podobě) na tomto místě rysy (podmínky) a z nich vyvozená pravidla indikace VAROVÁNÍ, které Searle vidí pro tento druh IA jako relevantní: (a) **propoziční obsah** (výpovědi) představuje nějakou **budoucí** (zdůrazněno námi) událost nebo budoucí stav; (b) mluvčí má důvod věřit tomu, že tato událost **není v zájmu** adresáta, a věří tomu (je o tom přesvědčen); srovnej k tomu jako **předběžné příklady** třeba výpovědi typu *Maminka se bude zlobit! Ten žebřík tě neudrží! Ten pes tě kousne!* K tomu Searle připojuje tyto poznámky: „Varování je bližší radě než výzvě. Nejde tu podle mého mínění nutně o pokus přimět někoho k tomu, aby se vyhnul nějaké události nebo stavu. To platí (jen) pro varování kategorická, nikoli hypotetická. Většina varování je však pravděpodobně povahy hypotetické: „Jestliže neuděláš X, nastane Y“.“ Příklad v češtině: *Jestliže to nádoby neumyješ, bude se maminka zlobit! Jestliže nenecháš toho psa na pokoji, tak tě kousne!* apod. — Searlova charakteristika VAROVÁNÍ a jeho poznámky k němu staly se (jak pro filozofii, tak pro lingvistiku) jedním ze základních impulzů k úvahám o specifických vlastnostech IA tohoto typu, včetně úvah o možných, pro

daný jazyk konvencionalizovaných (typických, příznakových) způsobů jeho realizace a indikace.

2. Specifičnost IA typu VAROVÁNÍ a VÝHRŮŽKY je patrně třeba, a to i vzhledem k lingvistickým tradicím a interpretacím, vystihnout (postihnout) nejprve ve vztahu k VÝZVÁM: zatímco VÝZVY **nemusejí nutně** implikovat při jejich případném nesplnění **negativní konsekvence** pro adresáta (Vypni tu televizi; Přijďte tak za hodinu; Posadte se; Nezlob babičku; Zvedněte ruce (u lékaře); Umyj to nádobí aj.), ba tzv. VÝZVY **nezavazující**, jako třeba TIP, NÁVRH, POZVÁNÍ, PROSBA... (viz Grepl 1998) negativní konsekvence zpravidla ani implikovat nemohou (Kupuj u Meinla; Dejme si kávu; Mami, kup mi prosím zmrzlinu; Přijďte k nám v sobotu na večeři apod.), implikují **imperativní výpovědní formy** míněné a použité mluvčím v dané S jako akt VAROVÁNÍ nebo VÝHRŮŽKY **vždy zároveň** nějaké negativní konsekvence, až sankce. To se na výrazové rovině explicitně projevuje v možnosti souvětne formulace se „spojkami“ typu *nebo, sice, jinak, vždyť*: *Umyj to nádobí, nebo se bude maminka zlobit! Vypni tu televizi, nebo ti dám pár facek! Zvedněte ruce / Ruce vzhůru, jinak budu střílet!* apod.

2.1. Z výkladů v odstavci 2 tedy vyplývá, že IA typu VAROVÁNÍ jsou funkčně sémanticky dvoučlenné (dvousložkové, dvoudomé). Zjednodušeně bychom je proto mohli charakterizovat takto: VÝZVA + negativní KONSEKVENCE, anebo možná lépe: VÝZVA plus VÝSTRAHA. Ne nadarmo se tudíž IA typu VAROVÁNÍ a VÝHRŮŽKY řadí mezi tzv. IA **komplexní** (Graffe 1990), popřípadě **hybridní** (Klein 1981, Hancher 1979). Už Searle (1969) upozorňoval na to, že mnohá (ilokuční) slovesa označují víc než primární (základní) záměr; řadí k nim i *warn* a *threaten*: „Many verbs mark illocutionary point **plus** (zdůrazněno námi) some other feature, e.g. *boast, lament, threaten, criticize, accuse* and *warn* all add the feature of goodness or badness to their primary illocutionary point.“

2.1.1. Rozdíl mezi VAROVÁNÍM (a jeho odstíny) a VYHROŽOVÁNÍM (a jeho odstíny, např. VYDÍRÁNÍM) tkví v tom, že při VÝHRŮŽCE mají negativní konsekvence, v naší terminologii tedy VÝSTRAHY, povahu **sankcí**: *Nezlob babičku, nebo bude smutná* x *Nezlob babičku, nebo ti dám na zadek!*

2.1.2. Někdy se sankce — ne neprávem — chápou jako specifický, tj. pro adresáta nepříznivý, druh SLIBU, neboť jde zpravidla o budoucí jednání mluvčího, nebo jím aspoň iniciované: *Nezlob babičku, nebo ti dám pár facek / nebo dostaneš pár facek* (Wunderlich 1976, Peetz 1977 aj.). Jsou autoři, kteří proto VÝHRŮŽKU jako druh IA **komisivní** povahy chápou (Hindelang 1978), jiní ji však umísťují **mezi** typ direktivní a komisivní (Klein 1981) a jiní akcentují spíše její blízkost k aktům povahy direktivní (výzvové) (Apeltauer 1976).

2.2. Dvousložkovost IA typu VAROVÁNÍ a VÝHRŮŽKY se projevuje i v tom, že můžeme — podle potřeby a situace — vyjádřit buď jen složku **výzvovou** (*Nedráždi toho psa!*), nebo jen složku **negativně konsekvenci, výstražnou** (*Ten pes tě kousne!*). Můžeme však vyjádřit složky obě: *Nedráždi toho psa, nebo (sice, jinak...) tě kousne; Uč se, sice propadneš / ...sice ti to kolo nekoupím.*

2.2.1. Podstatné je, že **imperativ** v těchto varovných nebo výhrůžných konstrukcích nevyjadřuje prostou VÝZVU, nýbrž VÝZVU **podmiňující** nástup negativních konsekvencí: je tu tedy imperativu využito jako výrazu **podmínky**. To není nic mimořádného, srovnáme-li třeba přísloví typu *Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění; Pusť psa pod stůl, (a) poleze i na stůl* apod. Podmínková interpretace imperativu je tu nabíledni: ‚Jestliže budeš činit čertu dobře, odmění se ti peklem.‘ Je ovšem třeba si uvědomit, že v příslovích jakožto útvech petrifikovaných se často místo náležitě (očekávané) podoby záporné užívá podoby kladné. To však je možné i v živých projevech: *Řekni ještě slovo a půjdeš klečct*. Jde o konstrukce srovnatelné s tzv. řečnickými otázkami; proto mají spojku *a* (jako RADA, viz 3.2), nikoli *nebo, sice, jinak*.

Poznámky: (1) Tzv. věty podmínkové jsou svým původem buď věty tázací (*Jestliže budeš mít čas / Budeš-li mít čas, tak tam zajdeme*), nebo přací (*Kdyby tu byla matka, tak by ty děti nechodily tak špinavě*), anebo rozkazovací (*Člověče, přičiň se, (a) Pán Bůh ti požehná*). Jde tedy vesměs o výpovědi nějak „nereálné“, přesněji řečeno o výpovědi, jejichž tzv. propoziční obsah není posuzovatelný z hlediska pravdivostních hodnot, neboli prostě nikoli o výpovědi „oznamovací“. V české lingvistické tradici se konstrukce s imperativem chápou jako parataktické; tento formální přístup je bohužel příliš odděluje od podmínkových souvětí hypotaktických původu interogativního a optativního.

(2) Pro naše úvahy je třeba striktně rozlišovat struktury s **podmínkově** platným imperativem (*Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění; Uč se (a) koupíme ti kolo; Uč se, sice propadneš*) od struktur s **podmíněným** imperativem, tj. s imperativem vyjadřujícím podmíněnou VÝZVU: *Uvař mu kávu, jestliže přijde*: tu nelze imperativ nahradit (vedlejší) větou podmínkovou. To rozlišil v obecné rovině terminologicky už Wunderlich (1976): „Bedingte Sprechakte“ x „Sprechakte mit bedingter Gültigkeit“.

2.2.2. Z podmínkové povahy (funkce) imperativu v strukturách typu *Uč se, sice propadneš* a *Nedráždí toho psa, sice tě kousne* pochopíme, proč Searle (1969) charakterizuje VAROVÁNÍ jako akt **hypotetické** (nikoli výzvové) povahy. Odtud také pochopíme, proč jako **alternativní** formulace VAROVÁNÍ (a jeho variant) a VYHROŽOVÁNÍ (a jeho variant) fungují, a to v podstatě univerzálně, **podmínkové věty**: *Jestliže se nebudeš učit, propadneš; Jestliže budeš toho psa dráždit, tak tě kousne*. Velmi obecně řečeno, v pozadí VAROVÁNÍ a VÝHRŮŽKY je pragmatický předpoklad mluvčího, že by adresát přes negativní konsekvence mohl jednat jinak, než mluvčí chce.

Poznámka: Genezi podmínkových souvětí lze vykládat právě jen z formulací tohoto typu, včetně formulací typu RADY, nikoli z konstrukcí s podmíněným imperativem (viz pozn. (2)).

3. V Searlově (1969) charakteristice VAROVÁNÍ se kromě toho, co jsme už uvedli a výkladově zužitkovali, nadto říká, že „varování je bližší radě než výzvě“ (viz zde 1.2.). To je tvrzení závažné, jak z hlediska ilokuční funkce, tak z hlediska (zkoumání konvencionalizovaných) **jazykových indikátorů**.

3.1. Z hlediska funkce je třeba přijmout to, že idea **opozitnosti** platí jako systémově organizující (a klasifikační) princip nejen pro oblast lexikologie, ale

i gramatické stavby. (To už snad strukturalistická lingvistika dostatečně prokázala, i když bohužel pojmy „opozitnost“, „antonymie“ zůstávají stále zakotveny, ba „usurpovány“ pro oblast lexikologie.) Jsou přece „opositum“ např. dvojice IA POCHVALA — VÝTKA, nebo SOUHLAS — ODMÍTNUTÍ (třeba NÁVRHU) a mnohé jiné. Bez posunu takových, v pravdě univerzálních, kritérií (principů, přístupů) na vyšší „patra“ jazykového systému, ať už pro ně volíme jiné názvy, třeba „příznakový — nepříznakový“, „primární — sekundární“, „primární — transponovaný“ aj., nelze obecně lingvisticky pracovat. Pro klasifikaci IA je princip opozice v nejobecnější rovině relevantní. Nebo snad platí jen pro lexikologii? Co pak např. s takovými větnými (výpovědními) dvojicemi, jako *P. už přišel* x *P. ještě nepřišel* závislými na negaci?

Pro lidi nezátížené lingvistickou učeností a terminologií je na základě zdravého rozumu zřejmé, že i dvojice RADA a VAROVÁNÍ (VÝHRŮŽKA) jsou řečové akty opozitní: prvním směřuje mluvčí k tomu vést adresáta, aby **jednal** v duchu konsekvencí pro něho kladných (jím pozitivně hodnocených, preferovaných), druhým pak směřuje k tomu, aby se **vyhnul** takovému jednání, které (v dané S) „vleče“ (podmiňuje) konsekvence pro adresáta negativní (nepříznivé, nechtěné, nepreferované).

3.2. Také výrazově (na výrazové rovině) se oba zmíněné opozitní ilokuční akty výrazně liší. Zůstaneme-li zatím jen u konstrukcí s impeativem, pak lze zhruba říci, že spojení s *a* vyjadřuje RADU (*Táhni věží a vyhraješ*), kdežto spojení s *nebo* (*sice, jinak*) vyjadřuje VAROVÁNÍ (*Táhni věží, nebo prohraješ / nevyhraješ*). Z dokladů je zřejmé, že tu hraje důležitou roli také **negace**, a to jak v složce první (výzvoové), tak v složce druhé (konsekvenci). To se reflektuje i v alternativních podmínkových formulacích hypotaktických. Z rozsahových důvodů nemůžeme se v tomto příspěvku souhrnou kladu a záporu v opozičních typech IA RADA — VAROVÁNÍ (VÝHRŮŽKA) zabývat; odkazujeme proto na to, co o tom řekli zejména D. Wunderlich (1976) a J. Graffe (1989).

4. Z hlediska obecného postulátu hledat a nalézat **výpovědní formy** specifické (konvencionalizované) pro realizaci a indikaci daných typů IA v jednotlivých (konkrétních) jazycích je třeba upozornit na to, že i čeština má — ponecháme-li stranou výše uvedené **parataktické** struktury s imperativem a **hypotaktické** struktury podmínkové (Karlík 1995) — výpovědní útvary víceméně příznakové, specifické pro vyjadřová IA typu VAROVÁNÍ a VÝHRŮŽKY: *Ne abys přišel pozdě! Běda ti přijít pozdě! Chraň tě bůh přijít pozdě! Počkej ty na to doplatíš! Já ti dám přijít pozdě!* aj.; podrobněji k těmto varovným a výhrůžným formám viz Grepl-Karlík 1988.

4.1. Existence takových výhrůžných a varovných výpovědních forem nás opravňuje k tomu, abychom uznali vedle tradičních školských typů oznamovacích, tázacích, rozkazovacích a přacích ještě další funkční typy: výpověď *Běda ti přijít pozdě* není ani jen „rozkazovací“, ani jen „oznamovací“. Potřebu vyčlenit „varovací věty“ jako samostatný funkční typ zdůraznil u nás — nezávisle na teorii ilokučních aktů — už M. Romportl (1973).

4. 2. Uvedli jsme (viz 2.2.), že u komplexních IA typu VAROVÁNÍ a VÝHRŮŽKY je možné — v závislosti na S — vyjádřit jen složku druhou (konsek-

venční, výstražnou): *Ten pes tě pokouše! Ta lávka se prolomí!* Výstražnost takových „oznamovacích“ výpovědí bývá však zpravidla příznakově indikována prozodicky, tzv. stoupavě-klesavou **polokadencí**:

Ta lávka se prolomí!?

- - -
- - -
- - -
- - -
- - -

Chceme znovu, a tvrdohlavě (1998), zdůraznit, že beze zření k prozodickým prostředkům je jakákoli syntaktická teorie (popis), pokud nechce rozlišovat mezi větou a výpovědí, scestná, v lepším případě zmrzačená, parciální, a tedy patologická.

5. Při vyjadřování negativně konsekvenciálních složek IA typu VAROVÁNÍ a VÝHRŮŽKY je třeba v češtině zdůraznit, že mohou být realizovány negovanou imperativní výpovědní formou s **dokonavým** slovesem: *Nepíchni ho! Nezlom si nohu! Nespadni!* (Grepl-Karlík 1998). Jejich ekvivalentem jsou výpovědní formy s důrazovým *že*: *Že ho píchneš! Že spadneš!* Označujeme je funkčně jako VÝSTRAHA. Zdá se, že v jiných jazycích nemají ani přímé ekvivalenty, a tudíž ani pojmenování.

6. Při výkladech o IA typu VAROVÁNÍ a VÝHRŮŽKY se často pomíjí fakt, že negativně konsekvenciální složka může být vyjádřena **nepřímo** (indirektně), tj. pouhou konstatací faktu: *Na střeše se pracuje! Ten pes kouše! Kouření vážně poškozujezdraví!* apod. Varovná funkce tu vyplývá ze situace, kontextu: z toho, že obsah takových výpovědí se dostává **do vysvětlovacího** (zdůvodňovacího) vztahu k ilokučnímu záměru, tj. do vztahu typu *neboť*. Pak je i v imperativních formulacích: *Nedráždi toho psa, nebo (sice, jinak) tě kousne* (konvencionalizovaná forma VAROVÁNÍ) x *Nedráždi toho psa, neboť kouše*. Druhou formulaci nelze alternovat hypotaktickou strukturou podmínkovou.

7. Snad je z našich výkladů, podepřených specifičností jazykových forem, dost zřetelné, že IA typu VAROVÁNÍ a VÝHRŮŽKY je užitečné (i lingvisticky) vydělit z oblasti ilokučních aktů povahy direktivní, komisivní, ale i reprezentativní, nebo aspoň o nich jako z hlediska ilokuční typologie problémových uvažovat.

LITERATURA

- APELTAUER, E.: „Drohen.“ In: Semantik und Pragmatik. Akten des 11. Linguistischen Kolloquiums Aachen 1976.
- FRASER, B.: Warning and threatening. In: *Centrum*, 3, 1975, s. 169–180.
- GRAFFE, J.: *Sich festlegen und verpflichten*. Münster — New York 1990.
- GREPL, M. — KARLÍK, P.: *Skladba češtiny*. Olomouc 1998.
- HANCHER, M.: The classification of cooperative illocutionary acts. In: *Language in Society* 8, 1979.
- KLEIN, N.: *Hybride Sprechakte: Warnen, Drohen und Erpressen*. In: *Sprache: Verstehen und handeln*. Akten des 15. Linguistischen Kolloquiums. Münster 1980.

PEETZ, V.: Promises and threats. In: *Mind*, 86, 1977, s. 578–581.

SEARLE, J. R.: *Speech acts. An essay in the philosophy of language.* Cambridge 1969.

SEARLE, J. R.: A classification of illocutionary acts. In: *Language in Society* 5, 1976, s. 1–23.

THE PROBLEM OF THE CLASSIFICATION OF ILLOCUTIONARY ACTS (III)

The author continues his critical analysis of the present typologies of illocutionary acts. He emphasizes that it is necessary to separate the so-called complex IA (Warning and Threatening) as independent types. His arguments are drawn from the specific language indicators used in Czech.

Miroslav Grepl
Ústav českého jazyka
Filozofické fakulty MU
A. Nováka 1
66088 Brno